

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/34, p. 487-499

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12636>
ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

This article was checked by iThenticate.

OSMANLI MEDRESELERİNDE ARAPÇA ÖĞRETİMİNDE KULLANILAN KİTAPLAR

Betül CAN**

ÖZET

Arapçaya olan ilginin son yıllarda giderek arttığı göz önünde bulundurulduğu takdirde hâli hazırda Arapçanın yabancı dil olarak öğretimi için kullanılan modern kaynakların yanı sıra klasik kaynaklar hakkında da literatür bilgisine sahip olmak, kuşkusuz daha verimli bir dil öğretimini beraberinde getirecektir. Bu amaç doğrultusunda çalışmada Osmanlı medreselerinde, Arap dilinin öğretiminde kullanılan kitaplar ve bu bağlamda Osmanlı medrese eğitiminde Arapçanın nasıl bir konuma sahip olduğu araştırılacaktır. Osmanlılarda medreselerin önemli bir eğitim kurumu olmasının yanı sıra, bu kurumlarda okutulan bilimlere ulaşmayı sağlayan Arapçanın öğretimi de o derece önem taşımaktadır. Arapça, medreselerde okutulan tefsir, hadis, fıkıh, kelam, mantık ve felsefe ders kitaplarının dili olması nedeniyle bir anahtar vazifesi görmüş; diğer dersleri anlayabilmek için çıkılan yolda ilk basamağı teşkil etmiştir. Bu çalışmada Arapçaya dair Osmanlı medrese eğitimi çerçevesinde okutulan *sarf (morfoloji)*, *nahiv (sentaks)*, *belâgat - me'ânî, bedî'*, *beyân- (retorik)*, *lugatbilim (leksikografi)*, *'arûz, kavâfi ve vad'* gibi ilimler hakkında detaylı bilgiler verilerek bu ilimlere ait ders kitapları teker teker açıklanacaktır. Yazılı kaynak (literatür) tarama yöntemine dayanan bu araştırma ile Osmanlı medrese ders müfredatında yer alan Arapçaya dair söz konusu ilimlerin tasnifi yapılarak bu kapsamda okutulan kitaplar hakkında ayrıntılı bilgiler verilmesi amaçlanmaktadır. Bu sayede günümüz modern dil öğretim yöntemlerini uygularken Osmanlı âlimlerinin ortaya koyduğu klasik Arapça gramer kitapları da gözden geçirilmiş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Eğitim Sistemi, Medreseler, Arap Dili Eğitimi, Arapça Gramer Kitapları.

** Yrd. Doç. Dr. Selçuk Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu Arapça Mütercim-Tercümanlık, El-mek: canbetul@gmail.com

BOOKS APPLIED ON TEACHING ARABIC LANGUAGE IN THE OTTOMAN MADRASAHs

ABSTRACT

Having the knowledge of literature regarding both modern sources and classical ones currently applied in order to teach Arabic as a foreign language by taking into consideration the growing interest in Arabic in recent years brings about an undoubtedly more productive language teaching. In accordance with this purpose, this study examines the books used in teaching Arabic language in the Ottoman madrasahs; and in this context, the position of Arabic in the curriculum of these madrasahs. Along with the fact that the madrasahs in the Ottomans are considered as significant educational institutions, teaching Arabic language providing access to the sciences applied in these madrasahs is also crucial. Playing a key role in being the medium of the instructions and textbooks regarding *tafsir*, *hadith*, *fiqh*, *kalam*, *logic* and *philosophy* applied in the Ottoman madrasahs, Arabic language constitutes the first step to comprehend the mentioned lessons. This study analyzes the textbooks of Ottoman madrasahs on the sciences including *sarf* (morphology), *nahiv* (syntax), *belâgat* (rhetoric) and lexicography associated with the Arabic language. Based on the method of scanning literature, also known as written sources, this study aims to give detailed information regarding the textbooks and lessons applied in the curriculum of Ottoman madrasahs by classifying the studies related to Arabic language in the mentioned curriculum through the instrumentality of the referred literary works. Consequently, applying current modern language teaching methods, this study also scrutinizes the classical Arabic grammar books put forward by the Ottoman scholars.

STRUCTURED ABSTRACT

Along with the fact that the madrasahs in the Ottomans are considered as significant educational institutions, teaching Arabic language providing access to the sciences applied in these madrasahs is also crucial. Playing a key role in being the medium of the instructions and textbooks regarding *tafsir*, *hadith*, *fiqh*, *kalam*, *logic* and *philosophy* applied in the Ottoman madrasahs, Arabic language constitutes the first step to comprehend the mentioned lessons.

This study analyzes the textbooks of Ottoman madrasahs on the sciences including *sarf* (morphology), *nahiv* (syntax), *belâgat* (rhetoric) and lexicography associated with the Arabic language.

The works regarding Arabic language applied in the madrasahs focused through our analysis are as follows.

- The works related to *sarf* (morphology) are;

el-Emsile, *el-Binâ*, *el-Maksûd*, *el-‘İzzî*, *Merâhu’l-Ervâh*, *eş-Şâfiye*, *el-Çârperd*, *es-Seyyid*, *es-Sâfiye*, *Harûniyyefi’t-Tasrîf*, *‘Ukûdu’l-Cevâhir fi ‘İlmi’t-Tasrîf*, *Nuzhetu’t-Tarf fi ‘İlmi’s-Sarf*, *Esâsu’t-Tasrîf*.

Turkish Studies

- The works related to *nahiv* (syntax) are;

el-'Avâmilü'l-Mi'e, el-'Avâmilü'l-Cedîd, İzhâru'l-Esrâr, el-Kâfiye, Molla Câmî (el-Fevâ'idü'd-Diyâ'iyye), Muğni'l-Lebîb, Kavâ'idü'l-İ'râb, Elfiyyetu İbn Mâlik, el-Misbâhfi'n-Nahv, el-Mufassal fî Sinâ'ati'l-İ'râb, el-Unmûzec fî'n-Nahv, Şuzûru'z-Zeheb, el-'İsâm, el-Lubâb fî 'İlmi'l-İ'râb, Lubbu'l-Elbâb, İmtihânu'l-Ezkiyâ', Mukaddimetü'l-Âcurûmiyye fî 'İlmi'l-'Arabîyye, Katru'n-Nedâ, Dav'u'l-Misbâh, Netâ'icu'l-Efkâr, Hadâ'ik, Durretu'l-Elfiyye.

- The works related to *belâgat* (rhetoric) are;

Miftâhu'l-'Ulûm, Telhîsu'l-Miftâh, el-Mutavvel, el-Muhtasar, İzâhu'l-Me'ânî, el-Misbâh, Hâşiye 'ale'l-Mutavvel, Elfiyyetu Halebî, Hevâdî, Risâletü'l-İsti'âre, Risâle fî'l-İsti'âre, Risâle fî'l-Kinâyeve't-Ta'rîz.

- The works related to *lugât* are;

es-Sihâh, Ta'rîf-i Seyyid, Kâmûsu'l-Muhîr, İbnu'l-Ferîşte, Ahterî, Vânkûlî, Lugat-i Yûsuf.

- The works related to '*arûz* are;

el-Endelûsî, el-Kâfî, el-Hazreciyye.

- The work related to *kavâfîs*;

Nâbulîsî.

- The work related to *vad'* is;

Şerh-i 'Adûd.

It is observed that in terms of Arabic language teaching, the concept of writing textbooks is based upon the characteristics of sequence and specialization. The first example of this circumstance valid for almost all lessons emerges in the textbooks of *sarf* (morphology) and *nahiv* (syntax) within the category of compulsory courses. For instance, directly linked to the science of *sarf* (morphology) and applied on particular levels, the books, namely *el-Emsile, el-Binâ, el-Maksûd, el-'İzzî* and *Merâhu'l-Ervâh*, basically consist of the same subjects varying from general to specific and simple to complex. Similarly, it is possibly asserted that closely connected to the science of *nahiv* (syntax), the books of *el-'Avâmil, el-İzhâr, el-Kâfiye, Molla Câmî, Muğni'l-Lebîb* and *el-Elfiyye* form gradual repetitions of themselves with respect to their contexts.

Exemplified in the books by applying the deductive method, the Arabic grammar subjects are instructed by following the sequence of general to specific, basic to particular and simple to complex. Through this evaluation, it is expressed that the same subject is primarily discussed in its outline in the first book; then, it is explained in the second and third books; and respectively, it is detailed in the further ones.

It is also noticed that with regard to instructing the books of *sarf* and *nahiv*, the inductive or part method is additionally applied as teaching method. It is concluded that provided mentioning word analysis in the science of *sarf* considered as the first discipline instructed regarding the Arabic grammar; and afterwards, sentence analysis in the

science of *nahiv* is taken into account, the concept of figuring out the whole from the parts, in other words, the application of inductive method could be observed.

One of the most significant characteristics of Ottoman education system is instructing specific books for every courses in a hierarchical manner in terms of applying books in teaching. According to this feature, it is seen that the books in the curriculum of Ottoman madrasahs are categorized under three main levels, namely *iktisâr* (beginner), *iktisâd* (intermediate) and *istiksâ* (advanced). In addition, all these three levels are divided into three sub-categories of beginner (lower level), intermediate (middle level) and advanced (higher level). Concerning the Arabic language, the sciences of *sarf*, *nahiv* and *me'ânî* are instructed through this educational hierarchy. As a result, thanks to this progressive education system consisting of various literary works applied in all levels, the student proceeds through the next steps in the educational route.

The education in the madrasahs is carried out within the scope of the programme developed by the sequence of simple to complex, general to specific and concrete to abstract. The fact that primarily, the courses of *tartib* (sequence) regarding the natural sciences comprised of concrete contents in the lower level madrasahs; then, the ones of *iẖtisas* (specialization) concerning the sciences of religion formed by abstract themes in the higher level madrasahs are instructed; and that the subjects vary from general to specific and concrete to abstract, reflect the main educational approach aiming to support personal achievements and abilities in the madrasahs.

Keywords: Ottoman Education System, Madrasahs, Arabic Language Education, Arabic Grammar Books.

1. Giriş

Gerek Türkiye’de gerekse dünyada Arapçaya olan ilgi, her geçen gün artmaktadır. Bu ilgi, beraberinde Arap dilinin nasıl öğretileceği ve hangi kitapların okutulması gerektiği sorusunu akla getirmektedir. Arapça öğretiminde Osmanlı döneminde okutulan klasik kitap ve yöntemlerin mi yoksa modern yabancı dil öğretim yöntemlerinin ve bu yönteme uygun ders kitaplarının mı okutulması gerektiği meselesi pek çok kez tartışma konusu olmuştur. Burada klasik yöntem ile kastedilen; medrese usûlü Arapça öğretimidir; medrese kavramı ile de Osmanlı dönemindeki yükseköğretim kurumuna işaret edilmektedir.

Osmanlı medreselerinde Arap dili ile ilgili okutulan ilimler, temelde lugât, *sarf*, *nahiv*, *belâgat* (*me'ânî*, *bedî'*, *beyân*) ilimlerinden oluşmakta olup ‘arûz, *kavâfi*, *karz-ı şî'r*, *mebâdî-i şî'r*, *inşâ*, *vad'* ve *iştikâk* ilimleri de bu kategoriye dâhil edilebilmektedir. Söz konusu ilimlere dair okutulan kitapların *tedrîcî/hiyerarşik* (aşamalı) bir düzen içinde bitirilmesi esastır.

Arap diline ilişkin derslerin öğretiminde kullanılan kitaplar genelden özele, temelden ayrıntılı olana, basitten karmaşığa doğru bir sıra izlenerek okutulmuştur. Bununla, aynı konunun öncelikle ilk kitapta ana hatlarıyla verildiği, daha sonra ikinci ve üçüncü kitaplarda konuların biraz daha açılarak sonraki ve ileri kitaplarda daha ayrıntılı olarak ele alındığı ifade edilmektedir.

2. Sarf İlimi (Morfoloji)

Arapçada sarf ilmi, kelime bilgisini; nahiv ilmi ise cümle bilgisini ifade etmek için kullanılır. Sarf ilmi, Arap gramerinde yer alan fiillerin çekimine özgü bir ilim dalı olup Osmanlı medreselerinde Arap diline dair okutulan ilimlerin ilkidir.

Fârâbî, çeşitli ilimler hakkında bilgi verdiği eseri *İhsâu'l-'Ulûm*'da 'Dil İlimi' başlığı altında Arap dilini ele almış ve bu bağlamda kelimeleri, tek kelimeler ve toplu kelimeler olarak iki gruba ayırmıştır (Fârâbî, 1989: 57-58). Onun bu ayırmadan tek kelimelerle kastettiği kelime bilgisi yani sarf ilmi; toplu kelimelerle kastettiği ise, cümle bilgisi yani nahiv ilmidir.

Medrese eğitiminde yaygın olarak kullanılan sarf kitapları ise, *el-Emsile*, *el-Binâ*, *el-Maksûd*, *el-'İzzî*, *Merâhu'l-Ervâh*, *eş-Şâfiye*, *el-Çârperd*, *es-Seyyid*, *es-Sâfiye*, *Hârûniyye fi't-Tasrîf*, *Ukûdu'l-Cevâhir*, *Nuzhetu't-Tarf*, *Esâsu't-Tasrîf* tir. Bunlardan *el-Emsile*, *el-Binâ*, *el-Maksûd*, *el-'İzzî*, *el-Merâh*'tan oluşan beş kitap, *Sarf Cümlesi* olarak tâbir edilmiştir.

2.1. Sarf İlimi ile İlgili Eserler

2.1.1. *el-Emsile*

Osmanlı medreselerinde XV. yüzyıldan itibaren Arapça derslerine *el-Emsile* ile başlanmıştır. Bu eser, okutulup ezberletildikten sonra medreselerde *Sarf Cümlesinden* sırasıyla *el-Binâ*, *el-Maksûd*, *el-'İzzî* ve *Merâhu'l-Ervâh* adlı kitaplar takip edilmiştir. Sarf ilmine dair bu beş eserin öğrenciye okutulmasındaki amaç, basitten karmaşığa, kolaydan zora doğru bir yöntem izlenerek kelime bilgisinin kazandırılmasıdır ("Emsile", Haz. Çöğenli ve Demirayak, 1997).

el-Emsile, yazarı bilinmeyen anonim bir eser olup Arapça نَصَرَ 'nasara' (yardım etti) fiilinin çekimlerini ve bu çekimlerin Osmanlı Türkçesiyle yapılmış açıklamalarını içermektedir.

2.1.2. *el-Binâ*

Binâ'u'l-Ef'âl, Arapçadaki fiillerin yapım ve çekimlerinden bahseden anonim bir eserdir. Osmanlı medreselerinde *el-Emsile*'den sonra okutulan *el-Binâ*, fiillerin mâzi ve muzârîde gösterdiği ses, yapı ve manâ değişikliği esas alınarak Arapça öğrenmek isteyenlere temel sarf bilgisi vermek amacıyla hazırlanmış bir kitaptır. ("Binâ", Haz. Çöğenli ve Demirayak, 1997; Fazlıoğlu, 2005: 142; Hazer, 2002: 287; Karaarslan, 1976: 113; Şeşen, 1986: 272).

2.1.3. *el-Maksûd*

Müellifi kesin olarak bilinmemekle birlikte bazı âlimler tarafından İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'ye nisbet edilmektedir. (Fazlıoğlu, 2005: 142; Karaarslan, 1976: 115-116). Otuz fiil kalıbının ele alındığı kitapta, önce sarf ilminin önemine vurgu yapıldıktan sonra *el-Binâ*'daki gibi sahih fiiller tekrarlanır, ardından sahih olmayan fiillerden bahsedilir. (Demirayak, 2003: 453; Yıldız, 2008: 827).

el-Maksûd'un gramatiksel yapıyı yirmi sayfada açıklayan ve Türk öğrencilere Arapçayı öğreten bir el kitabı olma niteliğiyle (Karaarslan, 1976: 116) Anadolu'da ve İstanbul'da meşhur olan bir muhtasar olduğu, bu yönüyle son derece faydalı bir kitap olduğu vurgulanmıştır. (Taşköprülüzâde, 1975: 137).

2.1.4. *el-'İzzî*

İzzuddîn Ebû'l-Fedâil İbrâhîm b. 'Abdulvehhab b. İmâmuddîn b. İbrâhîm ez-Zencânî'nin (ö.1257) (Fazlıoğlu, 2005: 142; Hazer, 2002: 288) kaleme aldığı eser, yazarının adından dolayı *Tasrîfu'l-'İzzî*, *Tasrîfu'z-Zencânî* ya da *el-Muhtasar* isimleriyle de tanınmaktadır. (Yıldız, 2008: 827). Osmanlı Medreselerinin temel ders kitaplarından biri olan ve sarf cümlesi olarak okutulan

kitapların dördüncüsü olan *el-‘İzzî*’de *el-Emsiletu’l-Muhtelif*e’deki sıra takip edilerek fiillerin harf sayıları ve türlerine göre tasnifi yapılmış, bir veya birkaç örnek verilerek açıklığa kavuşturulmuştur.

2.1.5. *Merâhu’l-Ervâh*

Ahmed b. ‘Ali b. Mes‘ûd (ö.1300-01) tarafından yazılmış olup i‘lâli, zamirleri ve iştikâki ihtiva eden geniş kapsamlı bir sarf kitabıdır. (Fazlıoğlu, 2005: 143). *el-‘İzzî*’den sonra yer alan kitap, Osmanlı medreselerinde XVI. yüzyıldan itibaren okutulmuştur. (Hazer, 2002: 288). Kâtip Çelebi, kitabın elden ele dolaştığını söyleyerek geçerliliğini vurgulamıştır.(Karaarslan, 1976: 119).

2.1.6. *eş-Şâfiye*

İbn Hâcib olarak tanınan Cemâluddîn ‘Osman b. ‘Ömer (ö.1248-49) tarafından kaleme alınan eser, *Mukaddime fi’s-Sarf* adıyla da anılmaktadır. (Karaarslan, 1976: 121). *Şâfiyefi’t-Tasrîf*’te bir takım nâdir meseleler ve iştikâk, bazı delillerle ele alınmıştır. (Fazlıoğlu, 2005: 143). Muhtasar bir kitap olmasına rağmen bütün sarf konularını içinde barındıran bu eser, Osmanlı medreselerinde en çok okunan (Yüksel, A. 2003: 148), özellikle ileri seviyelerdeki talebelere okutulan sarf kitaplarından biri olmuştur.

Osmanlı medreselerinde sarf ilmine dair okutulan bu temel eserlerin yanı sıra söz konusu eserlere yapılan şerhler de okutulmuştur. Bu şerhlerden başlıcaları şu şekildedir;

2.1.7. *Çârperd*

Ahmed b. el-Hasan b. YûsufFahreddîn el-Çârperdi’nin (ö.1345-46) İbnHâcib’ineş-Şâfiye’si üzerine yazdığı şerhtir. Adını yazarından alan eser, Osmanlı medreselerinde çok rağbet görmüştür.(Fazlıoğlu, 2005: 143; Hazer, 2002: 288).

2.1.8. *es-Seyyid*

‘Seyyid’ lafzıyla, klasik metinlerde daha çok SeyyidŞerîf el-Curcânî (ö.1413) kastedilmektedir. Curcânî’nin sarfa dair eseri olan *Şerhu’l-‘İzzî*, İzzuddîn ez-Zencânî’nin *Tasrîfu’l-‘İzzî* adlı eserine yazdığı şerhtir. Bu şerhin hem nüshalarının yaygın oluşu hem de sonrasında defalarca basılmış oluşu eserin medreselerde çok okunduğunu göstermektedir.(Fazlıoğlu, 2003b: 201; Gümüş, 1984: 157-159).

2.1.9. *es-Sâfiye*

Yûsuf b. ‘Abdumelik’in (Kara Sinan), İbnHâcib’ineş-Şâfiye adlı eseri üzerine kaleme aldığı şerhtir.(Fazlıoğlu: 2003b: 201).

Bu şerhlerin dışında *Hârûniyyefi’t-Tasrîf*,*‘Ukûdu’l-Cevâhir fi ‘İlmi’t-Tasrîf*, *Nuzhetu’t-Tarf fi ‘İlmi’s-Sarf*, *Esâsu’t-Tasrîf* gibi yine Osmanlı âlimlerince kaleme alınmış sarf alanında okutulan kitaplar bulunmaktadır.

3. Nahiv İlmi (Sentaks)

Nahiv ilmi, Arap gramerinde cümle bilgisine dair bir ilim dalı olup isim ve fiillerde görülen değişikliklerin kurallarını bildirmektedir.

Osmanlılar döneminde medreselerde okutulmuş olan nahiv kitapları ise şunlardır; ‘*Âvâmil-i Curcânî*, ‘*Âvâmil-i Birgivi*, *İzhâru’l-Esrâr*, *el-Kâfiye*, *Molla Câmi (el-Fevâidu’d-Diyâiyye)*, *Muğni’l-Lebib*, *Kavâidu’l-İrâb*, *Elfiyye-i İbn Mâlik*, *el-Misbâh*, *Dav’u’l-Misbâh*, *Şuzûru’z-Zehab*, *Lubbu’l-Elbâb*, *Unmûzec fi’n-Nahv*, *Hadâik*, *en-Netâ’ic*, *el-‘İsâm*, *el-İmtihân*, *el-Vâfiye fi Şerhi’l-Kâfiye*, *Mukaddimetu’l- Âcurrûmiyye*, *Mufassal fi’l-İrâb*.

3.1. Nahiv İlmi ile İlgili Eserler

3.1.1. *el-‘Avâmilü’l-Mi’e*

‘Abdulkâhir b. ‘Abdurrahmân el-Curcânî (ö.1078)’nin kaleme aldığı eser, medreselerde ilk okunan nahiv kitabıdır. *el-‘Avâmilü’l-Mi’e* adıyla anılmaktadır. Medrese mensupları tarafından *el-‘Avâmilü’l-Atîk* adıyla ya da *el-‘Avâmilü’l-Kadîm* olarak da adlandırılmıştır.(Fazlıoğlu, 2005: 145; Hazer, 2002: 288-289; Karaarslan, 1976: 124; Yıldız, 2008: 828).Curcânî’nin *el-‘Avâmil*’i veciz ve geniş kapsamlı olup daha çok Anadolu’nun Doğu ve Güneydoğusunda, Arap âleminde, İran’da, Hindistan ve Pakistan’da okutulmuştur.

3.1.2. *el-‘Avâmilü’l-Cedîd*

Birgivi Mehmed Efendi’ye (ö.1573) ait olan ve *el-‘Avâmilü’l-Cedîd* adıyla bilinen bu eser, ‘Abdulkâhir el-Curcânî’nin *el-‘Avâmil*’iyle aynı tarzda yazılmış ve medreselerde zamanla onun yerini almıştır. (Fazlıoğlu, 2005: 146; Hazer, 2002: 289; Şeşen, 1986: 273). Bunda Birgivi’nin *el-‘Avâmil*’inin daha pratik, daha öğretici, daha mantıklı ve sade olmasının da etkisi vardır. (Abdulkâhir el-Curcânî ve İmam Birgivi, 2000: 13; Karaarslan, 1976: 125). Birgivi’nin *el-‘Avâmil*’i, daha çok Anadolu’nun Doğu ve Güneydoğusu dışındaki diğer yörelerde ve Balkanlarda medrese ders kitabı olarak okutulmuştur. (Abdulkâhir el-Curcânî ve İmam Birgivi, 2000: 13; Fazlıoğlu, 2005: 171).

3.1.3. *İzhâru’l-Esrâr*

Birgivi Mehmed Efendi (ö.1573) tarafından kaleme alınan eser, yine Birgivi’nin kendisinin yazmış olduğu *el-‘Avâmilü’l-Cedîd*’inin bir bakıma mufassal bir şerhidir. Osmanlı medreselerinde nahiv alanında okutulan temel ders kitaplarından olup genellikle *el-‘Avâmilü’l-Cedîd*’den sonra, *el-Kâfiye*’den önce okutulmuştur.(Fazlıoğlu, 2005: 146; Şeşen, 1986: 273).

3.1.4. *el-Kâfiyefi’n-Nahv*

İbn Hâcib olarak bilinen Cemâluddîn Ebû ‘Amr b. ‘Osman (ö.1248-49) tarafından kaleme alınan *el-Kâfiye*, muhtasar bir eser olup Osmanlı medreselerinde okutulan en önemli nahiv kitaplarındandır. Eser, gayet veciz bir metin olmasına rağmen nahiv konularının tamamını içermektedir. İbn Hâcib eserinde, konuları isimler, fiiller, harfler şeklinde üç ana bölümde, bunların her birini de birçok alt bölümde düzenlemiş ve anlaşılır bir dille işlemiştir. *el-Kâfiye*, medreselerde bir başlangıç kitabı olarak değil, ileri seviyelerde okutulan bir eser olarak yerini almıştır.(Demirayak, 2016:379-380; Fazlıoğlu, 2003a:102, 2005:147; Karaarslan, 1976:130-133; Yıldız, 2008:829; Yüksel, A. 2003:147).

3.1.5. *Molla Câmî (el-Fevâidu’d-Diyâiyye)*

İbn Hâcib’in nahiv alanındaki *el-Kâfiyefi’n-Nahv* adlı eseri üzerine Molla Câmî olarak bilinen Nûruddîn ‘Abdurrahmân b. Ahmed Nûruddîn el-Câmî (ö.1492-93) tarafından *el-Fevâidu’d-Diyâiyye* adıyla yazılan şerhtir. Yazarın adından dolayı daha çok *Molla Câmî* ya da sadece *Câmî* adıyla tanınan eser, medreselerde nahiv alanında okutulan başlıca ders kitaplarından biridir.(Fazlıoğlu, 2003a:102, 2005:147-148; Hazer, 2002:289; Karaarslan, 1976:132-133; Şeşen, 1986:270; Yıldız, 2008:829).

3.1.6. *Muğni’l-Lebîb*

İbn Hişâm olarak bilinen Ebû Muhammed ‘Abdullah b. Yûsuf (ö.1360)’un *Muğni’l-Lebîb ‘an Kutubi’l-E‘ârib* adıyla yazdığı eseridir. *Muğni’l-Lebîb*, Arapçadaki edatlar ve harflerle ilgili olup nahiv sahasında okutulan yüksek eserlerdendir.(Ergün, 1996:7; Hazer, 2002:290; Hızlı, 2008a:34; Şeşen, 1986:270; Taşköprülüzâde, 1975:170). Eserde konular, geleneksel tertibin aksine özgün bir

yöntem takip edilerek müfredler ve terkipler şeklinde iki ana bölüm ve sekiz alt bölümde ele alınmıştır. (Demirayak, 2016; 382).

3.1.7. *Kavâidu'l-İ'râb*

İbn Hişâm adıyla tanınan Ebû Muhammed 'Abdullah b. Yûsuf (ö.1360)'un *el-İ'râb 'an Kavâ'idi'l-İ'râb* adıyla kaleme aldığı eseridir. (Ergün, 1996:7; Hazer, 2002:290; Hızlı, 2008a:34; İbnHişâm el-Ensârî, 2007:5; Taşköprülüzâde, 1975:170) *Kavâ'idu'l-İ'râb*, sentaks üzerine muhtasar bir kitap olup medreselerde okutulmuştur.

3.1.8. *el-Elfiyye*

İbn Mâlik ya da İbn Melek olarak tanınan CemâluddînEbû 'Abdillah Muhammed b. 'Abdullah b. Mâlik et-Tâî (ö.1274)'nin eseridir. Bin beyit hâlinde manzûm olarak kaleme alınan eser, medreselerde ilerlemiş talebelere okutulan nahiv kitaplarındandır.(Ergün, 1996:7; Hazer, 2002:289-290; Şeşen,1986:270; Hızlı, 2008a:34-35; Karaarslan, 1976:134).

3.1.9. *el-Misbâhfi'n-Nahv*

NâsiruddînEbû'l-Feth Nâsır b. 'Abdusseyyid b. 'Ali el-Mutarrizî'nin (ö.1213) yazdığı eser, medreselerde el-Curcânî'nin *el-'Avâmilu'l-Mi'e* adlı eserinden sonra okunmuştur.(Ergün, 1996:7; Fazlıoğlu, 2003a:102; Hazer, 2002:290; Şeşen, 1986:270,273).

Bu eserlerin yanı sıra medreselerde nahiv alanında okutulan diğer eserler ise şunlardır;

el-Mufassal fî Sinâ'ati'l-İ'râb, Şuzûru'z-Zeheb, el-Lubâb fî 'İlmi'l-İ'râb, Mukaddimetu'l-Âcurrûmiyye fî İlmi'l-'Arabîyye, Katru'n-Nedâ ve Bellu's-Sadâ, ed-Durretu'l-Elfiyye.

Bahsi geçen nahiv eserlerine yapılan şerh ve haşiyeler ise şunlardan oluşmaktadır;

el-Unmûzec fî'n-Nahv, el-'İsâm, Lubbu'l-Elbâb fî 'İlmi'l-İ'râb, İmtihânu'l-Ezkiyâ Şerhu'l-Lubb mine'n-Nahv, ed-Dav'u'l-Misbâh, Netâ'icu'l-Efkâr (Adalı), Hadâiku'd-Dekâik fî Şerhi Risâleti Allâmeti'l-Hekâik.

4. Belâgat İlmi (Retorik)

Belâgat, söz ve yazıda düzgün, etkili ve sanatlı ifade anlamına gelmektedir. Edebiyat kâideleri ve edebî sanatlarla ilgili me'ânî, bedî' ve beyân ilimlerini içine alan (Turgay, 2009:12) belâgat ilminin ayrı bir ilim dalı olarak ele alınması; ilkelerinin, metot ve terminolojisinin ortaya konulması uzun bir süreç sonunda gerçekleşebilmiştir. (Abdulkâhir el-Curcânî, 2008:9).

4.1. Belâgat İlmi ile İlgili Eserler

4.1.1. *Miftâhu'l-'Ulûm*

Sirâcuddîn Ebû Yakûb Yûsuf b. Ebî Bekr es-Sekkâkî (ö.1228) tarafından yazılan eserin ilk bölümü sarf, ikinci bölümü nahiv, üçüncü bölümü ise, belâgat ilimlerinden beyân ve me'ânîye ayrılmıştır. Ancak medreselerde daha çok belâgat ilimlerini konu edinen üçüncü bölümü okutulmuştur.(Ergün, 1996:7-8; Fazlıoğlu, 2003a:103).

4.1.2. *Telhîsu'l-Miftâh*

Hatîb-i Dımaşk olarak da bilinen Celâluddîn Muhammed b. 'Abdurrahmân el-Kazvînî'nin (ö.1338), SirâcuddînEbûYakûbYûsuf b. EbîBekr es-Sekkâkî (ö.1228)'nin belâgat alanındaki *Miftâhu'l-'Ulûm* adlı eserinin üçüncü bölümüne *Telhîsu'l-Miftâhfi'l-Me'ânî ve'l-Beyân* adıyla yazdığı muhtasardır. *Telhîsu'l-Miftâh*, bir mukaddime ile me'ânî, beyân ve bedî' ilimlerine ayrılan üç bölüm ve hâtimededen oluşmaktadır (Demirayak, 2016: 149; Hazer, 2002:291-292; Yıldız, 2008:830).

4.1.3. *el-Mutavvel*

Sa‘duddîn Mes‘ûd b. ‘Ömer et-Taftazânî’nin (ö.1389), Hatîb el-Kazvîni tarafından yazılmış olan *Telhîsu’l-Miftâh* adlı hulâsa üzerine *el-Mutavvel ‘ale’t-Telhîs* adıyla yazdığı uzun şerhtir. Metinle iç içe olan bu büyük şerh, Kur’ân’daki ifadelerin eşsizliğini ve güzelliğini en iyi açıklayan eser olarak bilinir. (Ergün, 1996:8; Fazlıoğlu, 2003a:103, 2003b:202, 2005:151-152; Hazer, 2002:292; Hızlı, 2008a:35; İzgi, 1997:72; Yıldız, 2008:830). Medreselerde çok okutulan eserlerdendir. Öyle ki Osmanlıda medreseye tayin edilecek müderrislerin *Mutavvel*’den imtihan edildiği bilinmektedir. (Demirayak, 2016; 150).

4.1.4. *el-Muhtasar*

Sa‘duddîn Mes‘ûd b. ‘Ömer et-Taftazânî’nin (ö.1389) el-Kazvîni tarafından yazılmış olan *Telhîsu’l-Miftâh* adlı hulâsa üzerine *Muhtasaru’l-Me‘ânî* adıyla yazdığı kısa şerhtir. Medreselerde belâgat alanında okutulmuş önemli eserlerden biridir. (Demirayak, 2016:150; Fazlıoğlu, 2003a:103, 2003b:202; Hazer, 2002:292; İzgi, 1997:72; Yıldız, 2008:830).

el-Muhtasar, el-Mutavvel’le birlikte Osmanlı medrese mensuplarının elden düşürmediği ders kitaplarından biri olma özelliğine sahiptir. (Karaarslan, 1976:150).

Bu alanda diğer eserler ise;

Elfiyyetu Halebî, Risâletu’l-İsti‘âre (Semerkandî), Risâle fi’l-İsti‘âre (Ali Kuşçu), Risâle fi’l-Kinâyeve’t-Ta’rîz’dir.

Bu eslere yazılan şerh ve haşiyeler ise şöyledir;

İzâhu Me‘ânî, el-Misbâh, Hâşiye ‘ale’l-Mutavvel, Elfiyyetu Halebî, Hevâdî.

5. Lugat İlmi (Sözlükbilim/ Leksikografi)

Lugat alanında yazılmış en eski ve en ünlü eserler, Halîl bin Ahmed’in *Kitâbu’l-Ayn*’ı, el-Cevherî’nin *es-Sihâh*’ı, ez-Zemahşerî’nin *Esâsu’l-Belâga*’sı, es-Seâlibî’nin (ö.962) *Fıkhü’l-Luga*’sı, İbnManzûr (ö.1311)’un *Lisânu’l-‘Arab*’ı ve Mecduddîn-i Şîrâzî (Fîrûzâbâdî)’nin *el-Kâmûs*’udur.

Osmanlı medreselerinde okutulan lugat ilmi alanındaki eserler ise; el-Fîrûzâbâdî’nin *el-Kâmûs*’u, İbnu’l-Ferîşteh *Sözlüğü, Yûsuf, Tâ’rif-i Seyyid, Ahterî, es-Sihâh* ve *Vankulu*’dur.

5.1. Lugat İlmi (Sözlükbilim) ile İlgili Eserler

5.1.1. *es-Sihâh*

EbûNasrİsmâîl b. Hammâd el-Cevherî’nin (ö.1009’dan önce) *Sihâhu’l-Luga, es-Sihâhfi’l-Luga, Tâcu’l-Luga* gibi çeşitli isimlerle anılan bu eseri, yalnızca sahih kelimeleri içeren ünlü bir sözlüktür. Cevherî, eserinde, kelimeleri son kök harfine göre alfabetik olarak tasnif ettiği kafiye (takfiye) yöntemini kullanmıştır. (Can, 2012:1380; Durmuş, 2010:339-340; Gündüzöz, 2015:58).

5.1.2. *Ta’rif-i Seyyid*

Ta’rifât olarak da bilinen *Ta’rif-i Seyyid*, Seyyid Şerîf el-Curcânî’nin (ö.1413-14) kendi devrine kadar okutulmuş olan ilimlerle ilgili ıstılahları alfabetik olarak açıkladığı bir terimler sözlüğüdür. (Gümüş, 1984:170,187). et-terfîbu’n-nutkî (telaffuz) yöntemine başvurularak ek ve kök harf ayrımının yapılmadığı (Gündüzöz, 2015:60), türünün en güzel ve alfabetik oluşuyla da ilk örneklerinden olan *et-Ta’rifât*, İslâm dünyasının bütün medreselerinde okutulmuş, istinsah edilmiş ve sahasında ilim adamlarının el kitabı olma özelliğini korumuştur. (Durmuş, 2010:340-341; Gümüş, 1984:189-190; Fazlıoğlu, 2005:133).

5.1.3. *el-Kâmûsu'l-Muhît*

Mecduddîn Muhammed b. Yakûb el-Fîrûzâbâdî eş-Şîrâzî'nin (ö.1415) daha çok *Kâmûsu'l-Muhît* ya da kısaca *el-Kâmûs* olarak bilinen *el-Kâmûsu'l-Muhît ve el-Kâbûsu'l-Vasîtu'l-Câmi limâ zehebe min Kelâmi'l-'Arab Şemâtî* adını verdiği ve kelimeleri el-Cevherî'nin ekolüne göre tertib ettiği (Can, 2012:1380-1384), ancak onun es-Sihah'ındaki eksikleri gidermek amacıyla kaleme aldığı iki ciltlik Arapça-Arapça sözlüğüdür. (Fazlıoğlu, 2005:134; Gündüzöz, 2015:58-59; Şeşen, 1986:271) Küçük bir hacme zengin muhtevayı sığdırmış olması ve modern sözlük anlayışını yansıtan ilk örnek oluşuyla ilim merkezlerinde büyük ilgi gören bu sözlüğün isminin (kamus) zamanla mutlak sözlük anlamında mu'cem (sözlük) yerine kullanılmaya başlanmış olması da bu ilgiyi destekler niteliktedir. (Durmuş, 2010:336-337)

5.1.4. *Lugat-i Ferišteoğlu*

İbn Melek olarak da tanınan 'Abdullatîf b. Ferište (ö.1418 sonrası) tarafından yazılan eser, *İbnu'l-Ferište* ya da *Lugat-i Ferištezâde* ya da yazarın adından dolayı *Lugat-i İbn Melek* adlarıyla anılmakta olup bilinen en eski Arapça-Türkçe sözlüklerdendir. Yirmi iki bölümden oluşan sözlüğün büyük bir bölümü, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen kelimelerin Türkçe karşılıklarına ayrılmıştır. (Bursalı Mehmed Tâhir, 1333:1:220; Fazlıoğlu, 2005:133; Martı, 2008:112; Muhtar, 1993:VII, 22; Şeşen, 1986:271,274).

5.1.5. *Ahterî*

Ahterî adıyla tanınan Muslihiddîn Mustafa b. Şemsuddîn el-Karahisârî'nin (ö.1560-61) yazdığı kırk bin kelimededen oluşan Arapça-Türkçe sözlüktür. Kelimelerin okunduğu gibi tertib edilmiş olması, (Can, 2012:1380) eserin hem müderrisler hem de öğrenciler tarafından çok kullanılarak *Ahterî-i Kebîr* olarak anılmasına sebep olmuştur. (Fazlıoğlu, 2005:133-134).

5.1.6. *Vânkûlî*

el-Cevherî'nin *es-Sihâh* adlı eserinin Vânkûlî adıyla ünlenen Muhammed b. Mustafa el-Vânî (ö.1592) tarafından yapılmış Türkçe tercümesidir. Eser, İbrahim Müteferrika matbaasında basılan ilk kitap olma özelliğine sahiptir. (Durmuş, 2010:340).

5.1.7. *Lugat-i Yûsuf*

Yahyâ Efendi tarafından m.1826 yılında Sultan II. Mahmûd döneminde mübtedî öğrencilerin kelimeleri kolayca ezberlemesi amacıyla yazılmış; yaklaşık altı sayfa, yüz on dört beyit ve dört yüz seksen kelimededen oluşan manzûm bir muhtasar sözlüktür. (Ceviz ve Gündüzöz, 2006:213).

Bu ilimlerin hâricinde medreselerde Arapça ile ilgili Aruz İlmi, Kavâfî İlmi, Karz-ı Şi'r İlmi, Mebâd-i Şi'r İlmi, İnşâ İlmi, Vad' İlmi, İştikâk İlmi gibi ilimler de okutulmuştur. Bu ilimlere dair okutulan eserler ise şöyledir;

Arûz ilmi ile ilgili eserler, *el-Endelûsî*, *el-Kâfî*, *el-Hazreciyye*; Kavâfî ilmi ile ilgili eser, *Nâbulîsî*; Vad' ilmi ile ilgili eser ise, *Şerh-i 'Adûd'*dur.

6. Sonuç

Araştırma sonucunda saptadığımız medreselerde Arap dili kapsamında okutulan eserler şu şekildedir;

* Sarf ilmi ile ilgili eserler; *el-Emsile*, *el-Binâ*, *el-Maksûd*, *el-'İzzî*, *Merâhu'l-Ervâh*, *eş-Şâfiye*, *el-Çârperd*, *es-Seyyid*, *es-Sâfiye*, *Harûniyyefi't-Tasrîf*, *'Ukûdu'l-Cevâhir fi 'İlmi't-Tasrîf*, *Nuzhetu't-Tarfî 'İlmi's-Sarf*, *Esâsu't-Tasrîf*'tir.

*Nahiv ilmi ile ilgili eserler; *el-'Avâmilu'l-Mi'e*, *el-'Avâmilu'l-Cedîd*, *İzhâru'l-Esrâr*, *el-Kâfiye*, *Molla Câmi (el-Fevâ'idu'd-Diyâ'iyye)*, *Muğni'l-Lebîb*, *Kavâ'idu'l-İ'râb*, *Elfiyyetu İbn Mâlik*, *el-Misbâhfi'n-Nahv*, *el-Mufasssal fi Sinâ'ati'l-İ'râb*, *el-Unmûzec fi'n-Nahv*, *Şuzûru'z-Zeheb*, *el-'İsâm*, *el-Lubâb fi 'İlmi'l-İ'râb*, *Lubbu'l-Elbâb*, *İmtihânu'l-Ezkiyâ*, *Mukaddimetu'l-Âcurûmiyye fi 'İlmi'l-'Arabiyye*, *Katru'n-Nedâ*, *Dav'u'l-Misbâh*, *Netâ'icu'l-Efkâr*, *Hadâ'ik*, *Durretu'l-Elfiyye*'dir.

* Belâgat ilmi ile ilgili eserler; *Miftâhu'l-'Ulûm*, *Telhîsu'l-Miftâh*, *el-Mutavvel*, *el-Muhtasar*, *İzâhu'l-Me'ânî*, *el-Misbâh*, *Hâşiye 'ale'l-Mutavvel*, *Elfiyyetu Halebî*, *Hevâdî*, *Risâletu'l-İsti'âre*, *Risâle fi'l-İsti'âre*, *Risâle fi'l-Kinâyeve't-Ta'rîz*'dir.

*Lugât ilmi ile ilgili eserler; *es-Sihâh*, *Ta'rîf-i Seyyid*, *Kâmûsu'l-Muhît*, *İbnu'l-Ferişte*, *Ahterî*, *Vânkûlî*, *Lugat-i Yûsuf*'tur.

*'Arûz ilmi ile ilgili eserler ise, *el-Endelûsî*, *el-Kâfi*, *el-Hazreciyye*'dir.

*Kavâfi ilmi ile ilgili eser, *Nâbulîsî*'dir.

*Vad' ilmi ile ilgili ise, *Şerh-i 'Adûd*'dur.

7. Değerlendirme

Arap dili öğretimi açısından ders kitaplarının yazımında da tertip (sıra) ve tahassus (ihtisaslaşma) özelliğinin esas alındığı görülmektedir. Hemen her ders için geçerli olan bu durumun ilk örneği, zorunlu dersler kategorisinde yer alan *sarf* ve *nahiv* kitaplarının yazımında karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; *sarf* ilmine ait değişik kademelerde okutulan *el-Emsile*, *el-Binâ*, *el-Maksûd*, *el-'İzzî*, *Merâhu'l-Ervâh* adlı kitaplar, aslında aynı konuların genelden özele, basitten karmaşığa doğru farklı açılımlarından oluşmaktadır. Aynı şekilde, nahiv ilmi kapsamında okutulan *el-'Avâmil*, *el-İzhâr*, *el-Kâfiye*, *Molla Câmi*, *Muğni'l-Lebîb*, *el-Elfiyye* gibi kitapların da içerik olarak birbirinin aşama aşama tekrarı niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür.

Arapça gramer konuları, kitaplarda tümdengelim metodu uygulanarak verilmiş; bir başka deyişle genelden özele, temelden ayrıntılı olana, basitten karmaşığa doğru bir sıra izlenerek okutulmuştur. Bununla, aynı konunun öncelikle ilk kitapta ana hatlarıyla verildiği, daha sonra ikinci ve üçüncü kitaplarda konuların biraz daha açılarak sonraki ve ileri kitaplarda daha ayrıntılı olarak ele alındığı ifade edilmektedir.

Buna karşılık *sarf* ve *nahiv* kitaplarının işlenmesinde öğretim usûlü olarak aynı zamanda tümevarım yani cüz metodu uygulandığı görülmektedir. Arap gramerine dair okutulan ilimlerin ilki olan *sarf* ilminde kelime tahlilleri, daha sonra okutulan *nahiv* ilminde ise cümle tahlillerinin konu edildiği dikkate alınırca küçük parçalardan bütüne gidildiği, bir başka deyişle tümevarım metodunun uygulandığı sonucuna varılabilmektedir.

Osmanlı eğitim geleneğinin belirgin bir özelliği de kitap geçme sistemi doğrultusunda her ders için belirli kitapların *tedrîcî/hiyerarşik* (aşamalı) bir düzen içinde bitirilmesidir. Buna göre Osmanlı medreselerinde okutulan kitapların iktisâr (başlangıç), iktisâd (orta) ve istiksâ (ileri) olmak üzere üç ana seviyeye ayrıldığı görülmektedir. Her bir seviyede kendi arasında başlangıç (aşağı), orta ve yukarı (ileri) olarak tekrar üç aşamaya bölünmektedir. Arap dili ile ilgili ilimlerden *sarf*, *nahiv* ve *me'ânî* de bu sıralamaya göre okutulmuştur. Her bir aşamada farklı eserlerin okunduğu bu aşamalı eğitim sayesinde talebenin ilim yolunda ağır ve sağlam adımlarla ilerlemesinin yolu açılmıştır.

Medrese eğitimi, basitten karmaşığa, genelden özele, somuttan soyuta doğru ilerleyen bir program dâhilinde yürütülmüştür. Öncelikle alt kademedeki medreselerde tertip (sıra) derslerinden somut içerikli âlet ilimlerinin, üst kademedeki medreselerde ise ihtisas derslerinden soyut içerikli

dinî ilimlerin öğretilmesi ve konuların genelden özele ve somuttan soyuta doğru olması, medrese geleneğinde kişisel başarı ve yetenekleri destekleyici eğitim anlayışının bir yansıması niteliğindedir.

KAYNAKÇA

- ‘Abdulkâhir el-Curcânî ve İmam Birgivî. (2000). *Avâmil-i Curcânî ve Avâmil-i Birgivî ve Tercümeleri*. (Haz: N. H.Yanık, K. Demirayak, M. Kılıçlı, M. S. Çöğenli), Erzurum.
- ‘Abdulkâhir el-Curcânî. (2008). *Delâilu'l-İ'câz -Sözdizimi ve Anlambilim-*. (Çev. O. Güman). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- (1997). *Binâ ve Tercümesi*. (Haz: N. H.Yanık, M. S. Çöğenli), Ankara: Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınevi.
- Bursalı Mehmed Tâhîr. (1333). *Osmanlı Müellifleri I*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Can, Betül. (2012). “Arapça Öğretiminde Leksikografi Derslerinin Gerekliliği”, *Uluslararası Dil ve İletişim Sempozyumu: Araştırma Eğilimleri ve Güçlükler*, İzmir Üniversitesi, (ProceedingBooks), Erzurum: Mega Press, 2012, s. 1377-1386.
- Ceviz, N.,Gündüzöz, S. (2006). Osmanlı Medrese Kültüründe Manzum İlmî Eser Geleneğinin Güzel Bir Örneği: Lugat-i Yûsuf. *Ekev Akademi Dergisi*, (29), 211-230.
- Demirayak, K. (2003). Maksûd, *DİA*, c.27, İstanbul: TDV Yayınları, 453.
- Demirayak, K. (2016). *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, İstanbul: Cantaş Yayınları.
- Durmuş, İsmail. (2010). “Arapça Sözlük Yazımı: Farklı Yöntem ve Türler”, *Türkiyede ve Dünyada Sözlük Yazımı ve Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 334-342.
- (1997). *Emsile ve Tercümesi*, (Haz: N. H.Yanık, M. S. Çöğenli). Ankara: Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınevi.
- Ergün, M. (1996). Ders Programları ve Ders Kitapları Tarihi-I: Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Afyon.
- Farâbi. (1989). *İhsa'ul-Ulûm - İlimlerin Sayımı*.(Çev. A. Ateş). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Fazlıoğlu, Ş. (2003)a. Manzûme fî Tertîb el-Kutub fî el-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1 (1), 97 -110.
- Fazlıoğlu, Ş. (2003)b. Nebî Efendizâde'nin ‘Kasîde fî el-Kutub el-Meşhûre fî el-Ulûm’una Göre Bir Medrese Talebesinin Ders ve Kitab Haritası. *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırma Dergisi*, (3), 191-221.
- Fazlıoğlu, Ş. (2005). Ta'lîm ile İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredâtı. *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 10, 1(18), 115-173.
- Gümüş, S. (1984). *Seyyid Şerîf Curcânî ve Arap Dilindeki Yeri*, İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı.
- Gündüzöz, Soner. (2015). “Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları”, *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*, (Editör: İsmail Güler), İstanbul: İSAM Yayınları, 23-77.

- Hazer, D. (2002). Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I, 274 -293.
- Hızlı, M. (2008). Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII (1), 25-46.
- İbn-i Hişâm el-Ensârî. (2007). *Açıklamalı Kavâid-i İ'rab Tercüme ve İzâhı*. (Çev. İ. Dertlioğlu, B. Sırmabıykoğlu). İstanbul: Yasin Yayınevi.
- İzgi, C. (1997). *Osmanlı Medreselerinde İlim. C: I-II*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Karaarslan, N. Ü. (1976). *L'Enseignement en Langue Arabe Chez Les Turcs Ottomans Jusqu'aux Tanzimat*. Yayımlanmamış doktora tezi, Université de Paris-Sorbonne, Paris.
- Martı, H. (2008). *Birgivi Mehmed Efendi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Muhtar, C. (1993). *İki Kur'ân sözlüğü: Luğat-ı Feriştioğlu ve Luğat-ı Kanûn-ı İlâhî*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Şeşen, R. (1986). Osmanlılar Döneminde Arap Dili ve Edebiyatı Öğretimi. *Studies on Turkish-Arab Relations Annual*, İstanbul, ss.267-278.
- Taşköprülüzâde, 'İsâmuddîn Ebû'l-Hayr Ahmed Efendi. (1975). *Mevzuatu'l-Ulûm C.I-II*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Turgay, N. (Mart 2009). Arap Dilinde Belâgat ve Fesahat. *Hakses Aylık Dergi*, (531), 12-15.
- Yıldız, M. (2008). Osmanlı Döneminde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları. S. Ağıldereve N. Ceviz. (Editörler). *Gazi Üniversitesi Türkiye'de Yabancı Dil Eğitimi Ulusal Kongresi (22-23 Kasım 2007)*, Ankara. Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi, ss.824-829.
- Yüksel, A. (Yaz 2003). İbnu'l-Hâcib ve 'Risâle fi'l-'Aşr'ı'. *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl:3, (10), 145-154.